

Summary

Goncharenko V. A. Bill as a Type of Debt Security. — Article.

The issues of circulation of bills are examined in the offered article, current normative base, which is devoted to adjusting of these issues, both at the national and international level is analysed. The characteristics of a bill as a debt security which certifies the bill of debt (liability) are produced and examined, and also the collisions of norm application of national and international bill legislation, which arise up in practice, are disposed. The ways of their settlement are offered.

Keywords: bill, securities, circulation of bills, bill of debt, bill of acceptance, endorsement, domiciled bill.

УДК 347.441.048

І. В. Давидова

ВИДИ НЕДІЙСНИХ ПРАВочИНІВ

Правове регулювання правочинів є одним з найважливіших інститутів приватного права.

Правочини є основною правовою формою, у якій зосереджується обмін між учасниками цивільного обігу. У зв'язку з цим особливе значення набувають вимоги, які висуває закон до дійсності правочинів.

У Цивільному кодексі України (далі — ЦК України) правочин визначається як дія особи, яка спрямована на виникнення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України) [1].

Визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності ЦК України визначає як один із засобів захисту цивільних прав (як правило, слабкої сторони правочину). З іншого боку, наявність обставин, які можуть бути підставами для визнання правочину недійсним, вносить невизначеність до питання про наявність відповідного правовідношення між сторонами, що може бути дестабілізуючим фактором при здійсненні підприємницької діяльності та іншої економічної діяльності.

Зазначимо, що питання, пов'язані з недійсними правочинами, розглядалися в працях М. А. Блінової [2], Д. М. Генкіна [3], В. І. Жекова [4], І. П. Калаура [5], О. О. Кота [6], Н. В. Рабинович [7], К. Л. Разумова [8], М. М. Сібільова [9], В. Д. Фролова [10], Н. С. Хатнюк [11], Ф. В. Хейфець [12], В. П. Шахматова [13] та інших науковців.

Для повного та всебічного дослідження класифікації недійсних правочинів почнемо з дослідження з римського права. Так, у римському праві, виходячи зі ступеня недійсності, виділялися такі види недійсних договорів:

а) *неіснуючі* договори (*negotium nullum*) — тобто ті, які не володіли ніякою юридичною дією із самого початку і могли створювати хіба що моральні зобов'язання;

б) *абсолютно недійсні* договори (*negotia irrita*) — тобто ті, недійсність яких суддя зобов'язаний брати до уваги «за своєю посадою» (*ex officio*). Такі договори вважалися недійсними з моменту їх укладення і не володіли правовою дією;

в) *відносно недійсні* договори (*negotia rescindibilia*) — тобто ті, які мали недоліки, за які суддя не зобов'язаний їх анулювати, навіть якщо цього вимагала зацікавлена особа [14, 235].

Д. Д. Гримм давав таку класифікацію недійсних правочинів:

а) *недійсні нікчемні* правочини, які, у свою чергу, поділяються на абсолютно недійсні і відносно недійсні. В даному випадку відмінність між абсолютно і відносно недійсними правочинами проводиться за колом осіб, які мають право ставити питання про нікчемність правочинів: при абсолютно недійсних правочинах про нікчемність може заявити будь-яка особа, у тому числі і суд, а при відносно недійсних правочинах про нікчемність можуть заявити лише певні особи, прямо вказані в законі;

б) *недійсні оспорювані* правочини, які Д. Д. Гримм вважав дійсними з моменту їх здійснення, проте за наявності визначених законом умов вони можуть бути оспорені певними особами [15, 120–122].

Д. Д. Гримм визнавав оспорювані і відносно недійсні правочини схожими, оскільки в обох випадках право заявляти про недійсність належить обмеженому колу осіб. Крім того, на відміну від абсолютно недійсних правочинів оспорювані й відносно недійсні підлягали подальшому «зціленню». Автор вказував такі відмінності даних правочинів: «Правочин, визнаний за клопотанням зацікавленої особи недійсним, не породжує вже ніяких прав, і тому, якщо відчужувач до укладення правочину мав право на річ, якою він поступиться, він, за загальним правилом, зберігає це право і може тому вимагати повернення речі від третіх осіб, до яких вона перейшла. Навпаки, оспорюваний правочин сам по собі приводить завжди до того правового результату, який при його укладенні мався на увазі: зацікавлена особа може клопотати про обезсилення правочину, про його розірвання (таке право є лише по відношенню до контрагента, а не по відношенню до третіх осіб)» [15, 122].

У дореволюційній літературі до класифікації недійсних правочинів відносили всі випадки, коли правочин позбавляється своєї юридичної сили незалежно від часу або причин такого позбавлення. Тому до недійсних правочинів належали як ті, що мають вади у момент свого здійснення, так і ті, підстави недійсності яких виникають вже після здійснення правочину [16, 37].

Так, Д. М. Генкін вказував на такі види недійсних правочинів:

а) *нікчемні* правочини, тобто недійсні із самого початку через відсутність елементів, необхідних для виникнення самого правочину. Зазначені правочини, у свою чергу, поділялися на:

- нікчемні через заперечування (оспорювані правочини),
- первинно нікчемні незалежно від їх заперечування;

б) *недійсні операції* у вузькому значенні слова, тобто ті, що не можуть проявити свою дію через настання (або ненастання) після їх здійснення фактичної обставини. Це правочини, що втрачають силу із закінченням терміну їх дії, з настанням анулювальної умови або ненастанням відкладальної умови, правочини з незавершеним фактичним складом (без згоди опікуна тощо).

Недійсність таких правочинів могла наступати як із самого початку, так і лише на майбутній час. Відмінністю їх від нікчемних операцій було те, що недолік таких правочинів міг бути усунений, після чого правочин був цілком дійсним, тоді як в нікчемних правочинах недолік непоправний;

в) *відносно недійсні* правочини, позбавлені правового результату тільки відносно певних осіб (правочини, досконалі з порушенням заборони розпорядження певним предметом, встановленого на користь певних осіб) [17, 215–224].

О. В. Гутніков всі недійсні правочини розділяє на види відповідно до таких характеристик:

- 1) залежно від класифікації підстав недійсності:
 - з вадами складу правочину як юридичного факту або правочину як правовідносин (з різними вадами волі, форми, змісту, суб'єктного складу);
 - такі, що не відповідають закону і не відповідають волі окремих осіб;
 - з обов'язковими (абсолютними) і з необов'язковими (відносними) підставами недійсності;
 - з формальним і з матеріальним складом недійсності;
- 2) за процесуальним порядком встановлення недійсності:
 - правочини, які можуть бути визнані недійсними лише в судовому порядку (оспорювані правочини);
 - правочини, які можуть бути визнані недійсними як в судовому, так і в позасудовому порядку (нікчемні правочини);
- 3) за ознакою правомірності:
 - правомірні;
 - неправомірні;
- 4) за ступенем їх недійсності:
 - у більшості випадків недійсність правочину тягне за собою обов'язок сторін правочину повернутися в первинне положення, повернувши один одному виконане за правочином (двостороння реституція);
 - обов'язок повернути виконане за правочином лежить лише на одній із сторін, як правило, несумлінно діючої при здійсненні недійсного правочину (одностороння реституція);
 - відносно несумлінної сторони або обох сторін реституція не застосовується, а відповідне майно стягається в дохід держави (незастосування реституції, зокрема — одностороннє);
- 5) за часом, з якого набувають чинності всі наслідки недійсності:
 - з моменту здійснення правочину;
 - з моменту визнання недійсним правочину судом (лише щодо оспорюваних правочинів);
- 6) за колом осіб, відносно яких діє недійсність:
 - відносно всіх осіб («абсолютно недійсні правочини»);
 - відносно лише визначених, вказаних у законі осіб («відносно недійсні правочини») [17, 215–250; 18, 39].

У вітчизняній цивілістиці існує підхід до розподілу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані, в основі якого лежать особливості самого правочи-

ну. Лише специфіка недійсного правочину може віднести його до групи нікчемних чи оспорюваних правочинів.

Стаття 215 ЦК України відтворює традиційне розмежування недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Разом з тим, на думку М. М. Агаркова, не можна говорити про нікчемні правочини, оскільки нікчемними є не самі правочини, а волевиявлення [19]. Інші автори, навпаки, вважають, що в цьому виразі нікчемний, чи недійсний правочин не має нічого нелогічного, бо і нікчемний правочин є юридичним фактом, який викликає визначені правові наслідки, хоч і не ті, на які він був спрямований [20]. Треті зовсім виступають проти прийнятого поділу правочинів.

Разом з тим закон розрізняє випадки, коли правочин оголошується недійсним, і випадки, коли допускається його оспорювання, іншим чином, розрізняється в залежності від засобу визначення їх недійсності.

На нашу думку, поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані є повністю виправданим, адже він достатньо точно передає сутність різних категорій недійсних правочинів. Так, в одних випадках правочин недійсний сам по собі в силу закону, а в інших — може бути визнаний недійсним, але тільки за умови порушення проти нього спору.

Підставою розмежування правочинів на нікчемні та оспорювані є ступінь їх недійсності. Однак за законом основою розмежування цих правочинів є передусім підстави недійсності: в силу закону чи за рішенням суду.

На думку І. Б. Новицького якщо правочин з самого початку не породжує притаманих йому юридичних наслідків, його називають нікчемним. В такому випадку юридична справа є такою, що правочин зовсім не був укладений. Нікчемність (абсолютна недійсність) правочину означає, що дія, яка вчинена у вигляді правочину, не породжує і не може породжувати бажані для його учасників правові наслідки в силу невідповідності закону [21, 357].

Загальне правило про нікчемність правочину формулюється таким чином. Правочин визнається нікчемним, якщо його недійсність прямо встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України) [1].

Оскільки недійсність таких правочинів визначена безпосередньо у правовій нормі, то вони вважаються недійсними з моменту їхнього укладання, незалежно від пред'явлення позову та рішення суду («мертвонароджені»). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Проте навіть нікчемні правочини у визначених законом випадках за поданням сторін або заінтересованих осіб можуть бути визнані судом дійсними. Наявність у законі даного спільного правила об'єктивно необхідна. Незважаючи на те, що законодавець завжди прагне найбільш повним чином описати конкретні види (склади) нікчемних правочинів, він об'єктивно не може передбачити усі види та можливі випадки укладання нікчемних правочинів.

Протиправність абсолютної більшості дій, здійснених у вигляді нікчемних правочинів, очевидна, як, наприклад, у випадку укладання правочину з громадянином, визнаним недієздатним внаслідок психічного розладу. Тому функції

суду в таких випадках зводяться до застосування передбачених законом наслідків, пов'язаних з недійсністю правочинів.

В. П. Шахматов розглядав нікчемні правочини як такі, що не створюють правових наслідків, які породжують правочини даної категорії, сторони мають право такі правочини не виконувати, розглядаючи їх як неіснуючі.

Необхідно погодитися з В. П. Шахматовим, який зазначав, що недійсність усіх протиправних за змістом правочинів заздалегідь встановлена законом методом нормативного імператива. Навпаки, методом оголошення оспорюваних правочинів недійсними є метод оспорювання їх дійсності. Характер та суспільне значення тих відносин, які порушені протиправними за змістом правочинами, не допускає наставання нормальних юридичних наслідків, які притаманні дійсним правочинам, незалежно від того, чи заявлене перед судом (арбітражем) прохання про це [13, 29].

Нікчемний правочин є юридичним фактом, з яким закон пов'язує появу охоронного суб'єктивного цивільного права зацікавленої особи вимагати від суду застосування наслідків нікчемного правочину. Це обумовлює появу у зацікавленої особи процесуального права на порушення процесу щодо реалізації належного їй охоронного права вимоги, а у суду — процесуального обов'язку порушити цивільну справу [22, 186].

В. П. Шахматов вказував на те, що тільки протиправні за своїм змістом правочини можуть належати до нікчемних. Вони зовсім не вчиняють тих правових наслідків, які породжують дійсні правочини цієї категорії, сторони мають право їх не виконувати, розглядаючи їх як неіснуючі, а якщо їх виконання стане відомо судовим або арбітражним органам, останні приймають рішення про визнання таких правочинів недійсними [13, 28].

В літературі обговорюється питання, чи необхідно звертатися до суду для визнання нікчемного правочину недійсним. Деякі цивілісти, зокрема Д. М. Генкін, вважали, що для визнання нікчемної угоди недійсною немає необхідності в рішенні суду [23, 225]. Що ж до ЦК України, то аналіз його положень дає підстави стверджувати, що особа має право звернутися до суду з позовом про визнання нікчемного правочину недійсним.

Якщо виходити з тези, що нікчемні правочини є недійсними незалежно від рішення суду, то предметом спору, може бути вимога про визнання договору недійсним, оскільки суд не встановлює недійсності такого правочину.

Предметом позову за нікчемним правочином може бути встановлення існування факту, з яким закон пов'язує настання нікчемності правочину.

Іншим видом правочинів, які виділяються чинним законодавством та необхідно розглянути більш детально, є оспорювані правочини, які можуть бути визнані недійсними лише за умови порушення проти них спору. Оспорювані правочини за суттю також є протизаконними в тому розумінні, що умови їх укладання і саме їх існування не відповідають закону. Якщо закон виділяє їх в особливу групу, це ще не означає, що він визнає сумнівним чи спірним невідповідальність їх правопорядку чи, що він керується ознаками більшого чи меншого значення, які порушуються таким правочином інтереси держави та суспільства.

На думку Н. С. Хатнюк, оспорюванні правочини — це правочини з вадами волі. Так правочини визнаються недійсними внаслідок того, що волевиявлення відтворює не волю учасника правочину, а волю будь — якої іншої особи, яка впливає на учасника правочину. Тому законодавство передбачає підстави, для їх оскарження з причини або неповноцінності самої волі особи, яка вчинила правочин, або, зважаючи на вплив різних тяжких обставин, що склалися при формуванні волі [11, 79].

На думку І. Б. Новицького, держава виокремлює в одну групу найбільш важливі, а в іншу — найменш важливі, з точки зору суспільства, випадки [24, 67]. Погодитися з даним твердженням неможливо. Адже виокремлення оспорюваних правочинів пояснюється тим, що визнання їх недійсності, в силу особливих притаманних їм властивостей, не має місця без заяви потерпілої сторони (чи заінтересованої особи).

Слід зазначити, що відмінність оспорюваних правочинів від нікчемних полягає в тому, що вони припускаються дійсними, такими, що породжують цивільні права та обов'язки [25].

Проте їх дійсність може бути оспорена стороною правочину або іншою стороною в судовому порядку. Тобто, хоча безпосередньо правовою нормою їх недійсність не передбачається, але разом з тим у сторони правочину або зацікавленої особи існує можливість звернутися до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним. Оспорювання правочину позначає доказування якого-небудь факту, який має значення для дійсності правочину. Взагалі підлягають доказуванню питання, які пов'язані з наявністю чи відсутністю волі та правильним її відображенням у волевиявленні, чи наявність чи відсутність згоди опікуна чи піклувальника на укладання правочину. Оспорюваним правочин має бути визнаний тільки судом, і до винесення судового рішення ніхто, в тому числі і ніякий державний орган, не має права оголошувати оспорюваний правочин недійсним. Також суд не вправі визнати правочин недійсним, якщо відсутня відповідна заява заінтересованої особи, вказаної у законі.

Деякі науковці розглядають оспорювані правочини як дійсні. Вони викликають ті правові наслідки, які учасники правочину мали на увазі, коли їх уклали, з іншого боку, їм притаманні такі риси, які погрожують їхній дійсності, тобто певна невідповідність вимогам закону, які дають підставу для позову про визнання цих правочинів недійсними. Якщо такий позов буде поданий і задоволений судовим органом, так званий оспорюваний правочин визнається недійсним і з цього моменту він по суті нічим не відрізняється від так званого нікчемного [26, 236].

Оспорюваність (відносна недійсність) правочинів може розглядатися як дія, яка вчинена у вигляді правочину, визнається судом при наявності передбачених законом підстав недійсності правочину за позовом уповноважених осіб [21, 358].

Отже, в усіх випадках оспорюваності правочину він повинен бути визнаний дійсним, поки проти нього не буде порушений спір, суд не прийме рішення за цим спором. Такий спір, констатує неправомірність правочину, разом з рішен-

ням суду приводить до визнання правочину недійсним. Оспорювані правочини не можуть бути недійсними самі по собі.

Необхідно відзначити, що нікчемний та оспорюваний правочин це різні правові поняття. Вони мають достатньо відмінностей, знання яких дозволяє швидко та правильно визначити вид недійсного правочину та, у зв'язку з цим, підготувати правову стратегію захисту й відновлення порушеного права в суді [27, 377].

Також існує точка зору, що поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані необхідно залишити лише в теорії і не закріплювати такий поділ на законодавчому рівні [28, 26].

Як бачимо, кожний з науковців висловлює переконливі докази, відстоюючи власну точку зору щодо поняття та класифікації недійсних правочинів. Але слід зауважити, що кожна теорія має право на існування, що свідчить про складність вирішення цієї проблеми і відсутність до цього часу єдиної точки зору.

Таким чином, при визначенні видів недійсних правочинів спостерігається повна відсутність єдності поглядів як відносно набору цих видів, так і відносно критеріїв, покладених в основу їх класифікації, з чого виникає необхідність подальшого вивчення зазначеного питання.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради. — 2003. — № 40–44. — Ст. 36.
2. Блинова М. А. Недействительность сделки, совершенной с целью, противной интересам правопорядка и нравственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. А. Блинова. — М., 2003.
3. Генкин Д. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Ученые записки ВШЮН. — М., 1947. — Вып. 5. — С. 40–57.
4. Жеков В. І. Порушення моральних засад суспільства як підстава визнання правочину недійсним // Суспільство. Держава. Право. — О., 2005. — Вып. 4. — С. 26–30.
5. Калаур І. Окремі аспекти застосування правових наслідків нікчемних і оспорюваних правочинів // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 12. — С. 48–51.
6. Кот О. О. До питання про визнання недійсними угод, укладених з метою, суперечною інтересам держави і суспільства // Вісник господарського судочинства. — 2002. — № 4. — С. 177–182.
7. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и её последствия / Н. В. Рабинович. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1960. — 171 с.
8. Разумов К. Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация : дис. ... канд. юрид. наук / К. Л. Разумов. — М., 1978.
9. Сібільов М. М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів) // Проблеми законності. — 2002. — Вып. 55. — С. 45–55.
10. Фролов В. Д. Вирішення спорів про визнання угод недійсними за позовами податкових органів // Право України. — 2004. — № 1. — С. 59–62.
11. Хатнюк Н. С. Правова природа оспорюваних правочинів // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2002. — № 2. — С. 77–80.
12. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. — Изд. 2-е, доп. — М. : Юрайт, 2000. — 164 с.
13. Шахматов В. П. Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества / В. П. Шахматов. — Томск, 1966.
14. Пухан-Иво П. Римское право : (базовый учебник) / П. Пухан-Иво, М. Акимовская ; пер. с македон. В. А. Томсинова и Ю. В. Филиппова ; под ред. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало-М, 2003. — 448 с.

15. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Д. Д. Гримм. — Петроград, 1916.
16. Растеряев П. Педействительность юридических сделок по русскому праву / П. Растеряев. — С.Пб., 1901.
17. Генкин Д. М. Относительная педействительность сделок // Юридический вестник. — 1914. — № 7-8.
18. Гольмстед А. Х. Учение о праве кредитора опровергать юридические акты, совершенные должником в его ущерб, в современной юридической литературе / А. Х. Гольмстен. — С.Пб., 1894.
19. Агарков М. М. Попятис сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. — 1946. — № 3-4.
20. Цивільне право України : підручник / за ред. С. О. Харитопова, П. О. Сапіяхметової. — К. : Істина, 2004.
21. Гражданское право : учебник. В 2 т. Т. 1 / В. С. Ем, И. А. Зелин, Н. И. Коваленко [и др.] ; под ред. Е. А. Сушапова. — 4-с изд., перераб. и доп. — М., 1998.
22. Кучер В. О. До питання визначення правової природи нікчемних правочинів // Проблеми цивільного права та цивільного процесу на сучасному етапі розвитку законодавства : матеріали міжвуз. студент. наук. конф. — Донецьк, 2002.
23. Генкин Д. М. Советское гражданское право / Д. М. Генкин. — М. : Юрид. лит., 1950.
24. Новицкий И. В. Сделки. Исковая давность / И. В. Новицкий. — М., 1954.
25. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. С. О. Харитопова. — Вид. 4-с, переробл. та допов. — Х. : Одиссей, 2008. — 1200 с.
26. Сидоренко М. В. Проблеми класифікації недійсних угод // Держава та право. — К. : ІДП НАПГУ, 1998.
27. Ткаченко І. М. Нікчемний та оспорюваний правочин: права різниця між поняттями // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». — 2008. — Т. 21, № 2. — С. 372-377.
28. Киселев А. А. Проблемы классификации недействительных сделок // Юрист. — 2004. — № 6. — С. 25-27.

Анотація

Давидова І. В. Види недійсних правочинів. — Стаття.

У статті розглядаються питання щодо видів недійсних правочинів як в римському праві, так і в сучасному цивільному праві України. Розглядаються позиції вчених відносно видів недійсних правочинів. Дається характеристика нікчемних та оспорюваних правочинів.

Ключові слова: правочин, недійсний правочин, нікчемний правочин, оспорюваний правочин.

Summary

Davydova I. V. Types of Void Bargaines. — Article.

Questions of the types of void competence both in the Roman law and in the current civil law of Ukraine are disposed in the article. Positions of scientists in relation to the types of void competence are examined. The description of insignificant and disputed competence is given.

Keywords: the competence, void competence, insignificant competence, disputed competence.